

Н.М. Скакун, О.В. Цвек, С.О. Гусєв,
Б.І. Матєва, В.В. Терьохіна

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТРИПІЛЬСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ БОДАКИ

Поновлення розкопок на селищі Бодаки додало нові факти з організації кременярської справи в трипільській культурі Західної Волині.

Ключові слова: трипільська культура, Західна Волинь, поселення, кременярство.

Бодаки — одна з небагатьох пам'яток трипільської культури у північно-західному регіоні. Поселення розташоване на Волинській височині поблизу однойменного села Збараського р-ну Тернопільської обл., на лівому високому березі Горині, що впадає в Прип'ять — доплив Дніпра. Поселення відкрив О. Цинкаловський, який здійснив тут і перші розкопки (Cynkałowski 1961; 1969). У 1970-х рр. розкопки на ньому продовжила Молдавська експедиція Інституту археології АН СРСР та Львівського державного університету. Дослідники віднесли Бодаки до маловивченого північно-західного варіанту трипільської культури етапу ВІІ (IV тис. до н. е.), за періодизацією Т.С. Пассек (Черныш 1967).

У 1987 р. Енеолітична експедиція ПМК РАН розпочала регулярні розкопки поселення, а від 2005 р. дослідження провадилися за сумісним російсько-українським проектом. У роботі експедиції брали участь автори, а також студенти Луганського національного університету ім. Т. Шевченка під керівництвом проф. К.І. Красильникова та співробітники Національного історико-археологічного заповідника м. Збараж.

Виникнення селища, як і освоєння цього району трипільцями, було пов'язане з наявністю на Західній Волині покладів якісного кременю. Попри відкриття першого металу — міді — ця сировина лишалася в Південно-Східній Європі впродовж всього енеолітичного періоду основним матеріалом для вироб-

ництва більшості знарядь. Околиці Бодаків багаті на поклади кременю, який залягає неглибоко у вапняках, що робило можливим його видобуток відкритим способом. Два родовища є неподалік селища: одне — за 1,0 км від його східної околиці, інше — лише за 100 м від західної. Кремень звідти дрібнозернистий, однорідний на зламі, без тріщин, іноді з включеннями, що важче піддається розколюванню. Найчастіше він чорний, непрозорий чи напівпрозорий, трапляються також смугасті конкреції різної форми та розмірів. Галькова кірка гладенька, щільна й тонка (завтовшки до 0,1 см). Волинський кремень, поряд з донецьким, вважають одним з найякісніших в Україні. Видобуток і обробка кременю були головним видом діяльності на поселенні, а технологія виготовлення знарядь сягла тієї досконалості, коли отримували оптимальні з технічного погляду вироби з великих пластин. Їх використовували не лише в трипільському світі. Вони поширені й на пам'ятках одночасних культур на територіях Польщі, Угорщини, Румунії та Молдови. Широкий діапазон експорту виробів, а не сировини, свідчить про те, що за доби енеоліту трипільський центр з обробки кременю на Волині був одним з найбільших і розвиненіших у Європі (Скакун 2004, с. 64—79).

Цікаві дані щодо особливостей цієї пам'ятки отримані в останні роки її дослідження. Поселення Бодаки займає невелику площу в 1,5 га. Тут відкрито 20 напівземлянок, чотири з яких мали наземні глинобитні конструкції. З напольного боку поселення оточував підковоподібний у плані рів завдовжки 250 м (рис. 1).

У центральній частині селища, у великій вісімкоподібній у плані напівземлянці площею приблизно 20 м² розмішувалася общинна майстерня з обробки кременю та виготовлення знарядь (Скакун 2004).

Останніми роками основні роботи проводилися в східній частині селища, де в 2005 р. була зафіксована ділянка зі значною кількістю відходів кременярства. Тут виявлена **майстерня** просто неба, влаштована на поправленій поверхні. В цьому місці схил берегової тераси вирівняли — підсипали материкової глини, утрамбували її і таким чином створили площадку приблизно в 40 м², де виявлене скупчення крем'яних виробів, що нараховувало близько 2 тис. предметів (рис. 2). Серед них є відходи: осколки кременю та первинні відщепи, а також 36 крупних нуклеусів (рис. 3, 8) і уламки їх, декілька відбійників і незначне число морфологічно завершених знарядь. Специфічний інвентар і археологічний контекст дозволяють інтерпретувати це місце як майстерню з обробки кременю просто неба. Вкажемо, що поряд з нею знайдена нижня частина

видовженої теракотової жіночої статуетки заввишки 13,7 см. Зверху вона рожевуватого кольору, до глини додано шамот. У Бодаках такий тип пластики, характерний для багатьох поселень етапу VII, виявлений вперше (рис. 3, б).

Зважаючи на планіграфію, виробнича площадка просто неба розмішувалася між будівлями, тож подальші розкопки були націлені на дослідження ділянки, що прилягала до її західної межі. В культурному шарі на глибині 0,5 м від поверхні знайдені, крім фрагментів кераміки та крем'яних артефактів, глиняний важок для ткацького станка (висота 6,0 см, діаметр 5,0 см) підциліндричної форми світло-рожевого кольору, слабко випалений, з наскрізним отвором діаметром 0,5 см, і фрагмент мідного дроту діаметром 0,3 см.

Напівземлянка 19 виявлена за 2,5 м від західної межі робочої площадки (рис. 2). Її заповнення типове для таких споруд, розкопаних раніше в Бодаках. У напівземлянці, крім численних фрагментів кераміки (рис. 3, 1, 2), відходів кременярства та уламків кісток свійських і диких тварин, знайдені крем'яний на-

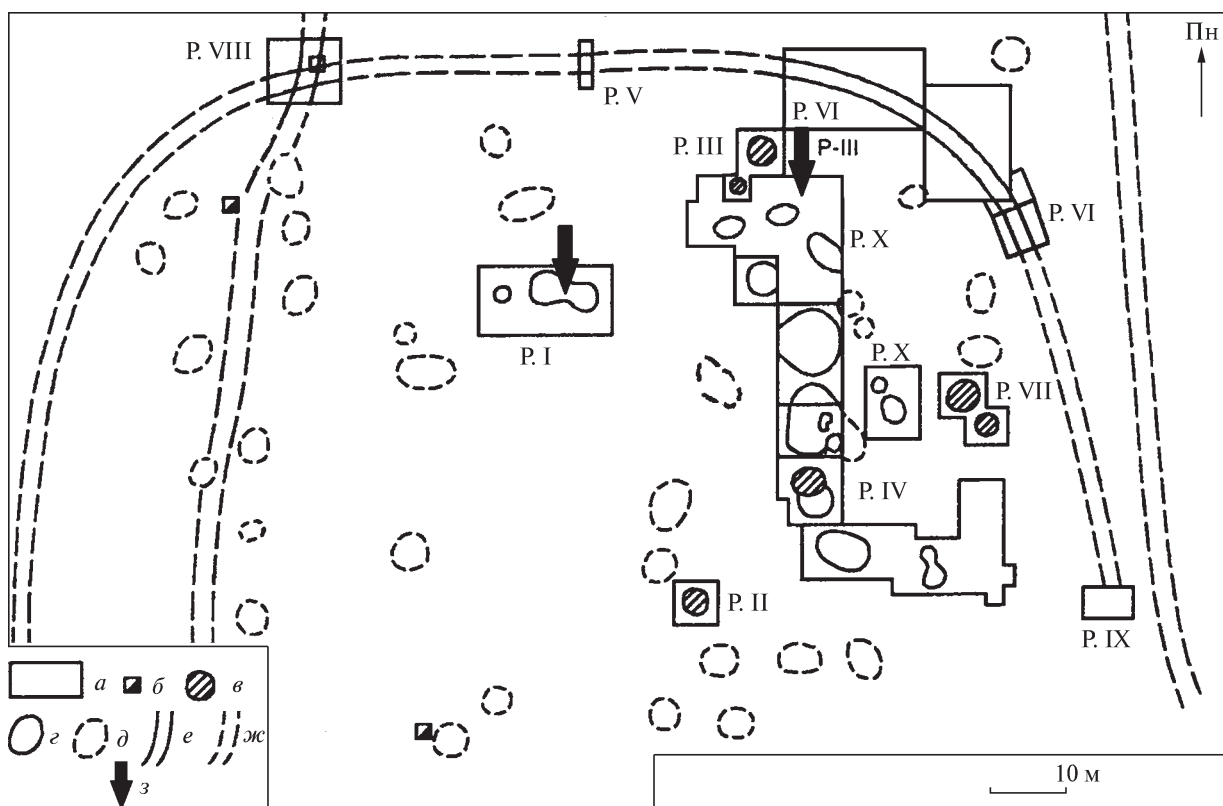

Рис. 1. Бодаки. План-схема розміщення об'єктів. Умовні позначки: а — розкопки; б — шурфи; в — рештки глинобитних осель; г — розкопані напівземлянки та господарські ями; д — припустимі напівземлянки та господарські ями; е — розкопані ділянки ровів; жс — нерозкопані ділянки ровів та об'єкти незрозумілого призначення; з — фрагмент глинобитної площадки

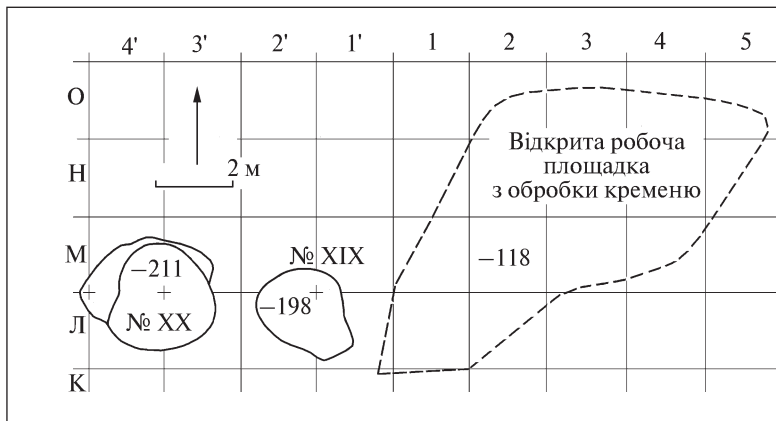

Рис. 2. Бодаки. План об'єктів, розкопаних у 2010—2011 рр.

конечник стріли трикутної форми, оброблений з обох сторін довгою струйчастою ретушшю, трикутний наконечник дротика (рис. 3, 4), уламок відбійника, два кінцеві скребки на крупних пластинах, проколка, фрагмент мідної прикраси та мініатюрний глиняний конус. Виявлена тут підвіска зі стулки морського молюска, вірогідно, свідчить про культурно-господарські контакти трипільських племен з людністю інших територій. Вкажемо, що на кількох відщепах, знайдених у придонній частині заповнення, є сліди вохри.

Напівземлянка мала вигляд вісімкоподібного в плані заглиблення завдовжки 2,9 м, ширина 2,3 м, глибина 0,9 м від рівня вияву. Стіни котловану похилі, долівка нерівна — понижувалася до півночі. Заповнення напівземлянки, виходячи зі знахідок уламків від однієї посудини на різних рівнях, сталося зарáz. Унікальною знахідкою є добре вцілілий череп тура, виявлений біля південно-східної стіни (рис. 4).

На важливу культову роль тура вказує багато випадків захоронення в житлах черепа чи рогів цієї тварини. Ця традиція спостерігається в пам'ятках раннього Трипілья. Під глинобитною долівкою житла 4 в Бернашівці виявлені череп і кістки тура (Збеневич 1980, с. 39, рис. 32). Череп тура з рогами лежав біля ями для вогнища в Окопах (там само, с. 166), а роги тура виявлені в одній із землянок на поселенні Березівка. Вірогідно, збереження цього ритуалу маємо і в Бодаках.

Напівземлянка 20 розміщувалася на північний захід від описаної та виявлена за скупченням обгорілої глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій на площі 2,5 м², що залягало на тому само рівні, що й верхній край напівземлянки 19 і поверхня робочої площадки. Тут також зафіксовані великі фрагменти кераміки (зокрема уламок розмальованої чаші

бінокля чи покришки) та крем'яні вироби, з-поміж яких є уламки нуклеусів. Більшість уламків кераміки має сліди вторинного випалу, а крем'яні вироби — сліди нагрівання.

Під обмазкою зафіксовано контур напівземлянки 20. У верхньому шарі її заповнення була пляма вигорілого ґрунту з зольними включеннями та вуглинками. Серед них знайдені уламки столового та кухонного посуду, між якими і фрагмент стінки кубка з добре вцілілим орнаментом у вигляді трикутників (рис. 3, 3). З крем'яних виробів привертають увагу наконечник дротика трикутної форми з увігнутою основою та кілька довгих великих ретушованих пластин (рис. 3, 7). У середній частині заповнення, крім розрізнених знахідок, виявлене скупчення великих фрагментів посудини, розмальованої чорною фарбою, уламок денця товстостінного горщика зі слідами вохри всередині, два нуклеуси, мініатюрний наконечник стріли трикутної форми з увігнутою основою та великий кінцевий скребок зі слідами вохри. На цьому само рівні виявлене компактне скупчення — кілька масивних відщепів частково з гальковою кіркою, реберчаста пластина, уламки великих пластин, уламок рогового знаряддя, ікло вепра з негативом сколотої з нього пластини, виріб з пластини ікла вепра з трьома отворами (рис. 3, 5), кістяний кочедик і декілька уламків кістяних предметів невідомого призначення. Поверхня декотрих з цих предметів вкрита крупинками вохри. У придонній частині напівземлянки виявлені: нуклеус, кінцевий скребок на великій пластині та знаряддя з лопатки великої тварини.

Ця напівземлянка мала також вісімкоподібну в плані форму, довжина 2,1 м, ширина 1,8 м, глибина 0,8 м від рівня вияву. Фіксація її заповнення свідчить, по-перше, про те, що то сталося враз, оскільки на різній глибині трапилися

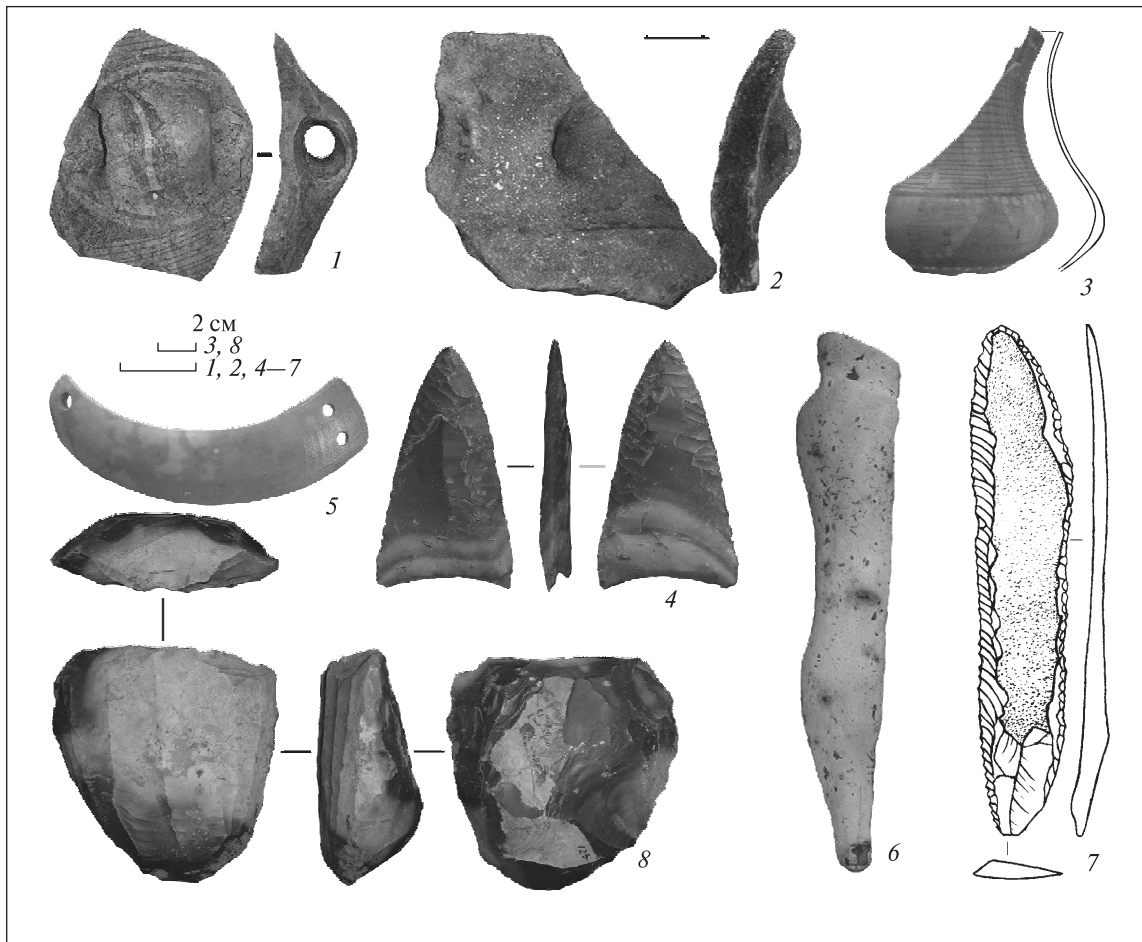

Рис. 3. Бодаки. Археологічні матеріали з розкопок 2010—2011 рр.: 1, 2, 4 — напівземлянка 19; 3, 5, 7 — напівземлянка 20; 6, 8 — майстерня (1—3, 6 — кераміка; 5 — ікло вепра; 4, 7, 8 — кремій)

фрагменти тонкостінного кубка з елементами розпису білою фарбою, а, по-друге, що ця споруда мала наземну глинобитну частину.

Поряд з напівземлянкою 20 досліджена ділянка, на якій археомагнітною розвідкою не було зафіксовано якихось споруд. На площі в 104 м² виявлено тільки кілька знахідок: зернотерку і під нею фрагменти великого бінокля, а в іншому місці — пластину з ікла вепра. Схоже, що ці артефакти були в перевідкладеному стані.

Висновки. На тепер у Бодаках виявлені два типи виробничих місць, пов'язаних з кременярством. Це велика майстерня в напівземлянці, влаштованій у центральній незабудованій частині поселення, та робоча площадка просто неба між оселями (Скакун 2006; 2011). Вірогідно, площадка функціонувала одночасно з напівземлянками 19 і 20, розмішеними поряд.

Одночасне побутування глинобитних осель, напівземлянок і робочих площадок просто неба становить особливість поселення-майстерні Бодаки та додає нові факти для тривалої диску-

сії щодо характеру планіграфії спеціалізованих поселень, а також про причини співіснування на деяких із них жител різних типів.

У період розвиненого Трипілья волинський туронський кремій практично повністю витіснив сировину середньодністрянського каньйону. Поклади туронських халцедонів, особливо в басейні Серета й Горині, в цей період широко розробляли в спеціалізованих поселеннях не тільки для власних потреб, а й для обміну (Гусев 2003). Якість цієї сировини була важливою причиною освоєння трипільським населенням Верхньої Наддністрянщини. Матеріали розкопок підтверджують, що провідним видом діяльності в Бодаках були видобуток кременю та виготовлення з нього знарядь, а вироби звідси широко розповсюдились не тільки в Трипільлі, а й на пам'ятках сусідніх культур (Скакун 2004).

Зважаючи на розмір виробничих площ і значну кількість крем'яних виробів, майстерні та площадки мали общинний характер. На общинному характері майстерень у

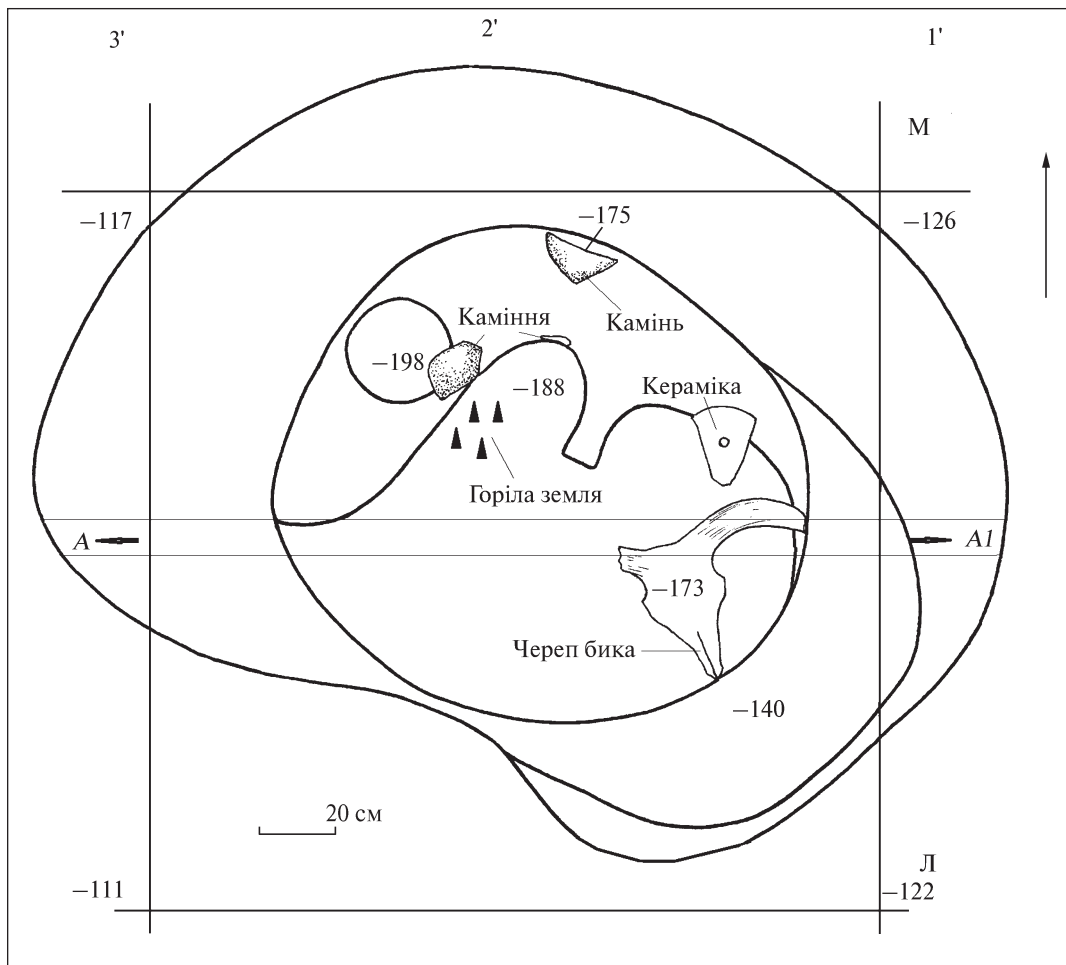

Рис. 4. Бодаки. Напівземлянка 19

Поливановому Ярі наголошувала Т.О. Попова (Попова 2003, с. 178–185). Меншою мірою обробка кременю провадилася поряд з домітками, а також поза поселенням, біля джерел кременю, де виявлені сліди первинної обробки сировини.

Не менш цікаві дані отримані й щодо світогляду населення селища Бодаки. Захоронення рогів і черепів тварин, знахідки вохри та забарвлених нею зрарядь свідчать про побу-

вання в цьому середовищі якихось ритуалів, пов'язаних, можливо, з професійною діяльністю. Прояви виробничих культів відзначені й для інших регіонів трипільської спільноти (Цвек 2005).

Розкопки в Бодаках не тільки внесли нові археологічні матеріали, що характеризують північно-західний ареал Трипілья, але й додали нюансів щодо організації кременярства в структурі господарства доби енеоліту.

Гусев С.О. Поселення Лісне і деякі питання освоєння Середнього Побужжя племенами трипільської культури // Трипільські поселення-гіганти. Мат-ли Міжнар. конф. — К., 2003. — С. 35–37.

Збеневич В.Г. Поселение Бернашевка на Днестре (к происхождению трипольской культуры). — К., 1980.

Збеневич В.Г. Ранний этап трипольской культуры. — К., 1989.

Попова Т.А. Многослойное поселение Поливанов Яр. К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье. — СПб., 2003.

Скакун Н.Н. Предварительные результаты изучения материалов трипольского поселения Бодаки (кремнеобработывающие комплексы) // Орудия труда и системы жизнеобеспечения населения Евразии: По материалам эпох палеолита—бронзы. — СПб., 2004. — С. 57–79.

Скакун Н.Н. Бодаки — крупнейший трипольский центр по обработке кремня в восточной Европе // Производственные центры: источники, «дороги», ареал распространения: Мат-лы тематической науч. конф. — СПб., 2006. — С. 41–44.

- Скакун Н.Н. Поселение Бодаки — крупный кремнеобрабатывающий центр трипольской культуры // Труды III (XIX) Всероссийского археологического съезда. — СПб.; М.; Великий Новгород, 2011. — Т. I. — С. 278—279.
- Цвек О.В. До питання виділення виробничих культур у населення трипільської спільності // Кам'яна доба України. — К., 2005. — 7. — С. 160—167.
- Черныш Е.К. Трипольские мастерские по обработке кремня // КСИА АН СССР. — 1967. — 111. — С. 153—155.
- Synkalowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesi Wołyńskiego. — Warszawa, 1961.
- Synkalowski A. Osiedle kultury trypolskiej w Bodakach nad Horyniem // Wiadomości archeologiczne. — 1969. — XXXIV. — S. 221—227.

Надійшла 17.03.2012

Н.Н. Скакун, Е.В. Цвек, С.А. Гусев, Б.И. Матеева, В.В. Терехина

НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ТРИПОЛЬСКОМ ПОСЕЛЕНИИ БОДАКИ

Публикуются материалы последних лет раскопок на трипольском поселении Бодаки вблизи одноименного села Збаражского р-на Тернопольской обл. В его восточной части открыты три объекта.

Мастерская по обработке кремня была устроена на специально подготовленном месте площадью 40 м². Здесь обнаружено около 2 тыс. предметов: отходы производства (осколки кремня и первичные отщепы), 36 крупных нуклеусов и их обломков, несколько отбойников, небольшое количество готовых изделий, а около мастерской — нижняя часть терракотовой женской статуетки.

В 2,5 м к западу от мастерской располагалась полуземлянка 19 восьмеркообразной формы размерами 2,9 × 2,3 м и глубиной 0,9 м от уровня выявления. В ее заполнении обнаружены многочисленные фрагменты керамики, отходы кремнеобработки, фрагменты костей домашних и диких животных, а из единичных находок — готовые кремневые изделия, а также фрагмент медного украшения, миниатюрный глиняный конус, подвеска из морской раковины и, что особенно интересно, череп тура.

К северо-западу от указанной полуземлянки располагалась еще одна (20) подобной формы размерами 2,1 × 1,8 м и глубиной 0,8 м. Она имела наземную глинобитную часть, которая фиксировалась в виде скопления обожженной глиняной обмазки со следами деревянных конструкций. В скоплении обмазки, а также в заполнении полуземлянки найдены фрагменты столовой и кухонной керамики, кремневые изделия и костяные.

В целом этот пункт оценивается как поселение-мастерская, которое базировалось на качественном волынском сырье и снабжало кремневыми изделиями носителей соседних культур.

N.M. Skakun, O.V. Tsvek, S.O. Husiev, B.I. Matieva, V.V. Terokhina

NEW RESEARCH AT BODAKY TRYPILLIA SETTLEMENT

Published are the materials of excavations at Bodaky Trypillia settlement near the village of the same name in Zbarazh Region of Ternopil Oblast. Three objects were uncovered in its eastern part.

Flint processing workshop was established at the specially arranged place of 40 m² area. About 2000 objects were found here: debris (flint fragments and debitage), 36 big cores and their fragments, several hammerstones, small number of readymade products, and the lower part of terracotta female statuette found near the workshop.

2,5 m to the west from the workshop, there was situated an 8-shaped pit-house, 2,9 × 2,3 in size and 0,9 m deep from the detection level. In the filling of the pit-house the following objects were found: numerous ceramic fragments, flint debris, fragments of domestic and wild animals bones, isolated finds included readymade flint products, as well as a copper adornment fragment, a miniature clay cone, a pendant made of a seashell, and an aurochs skull which was the most interesting.

Another pit-house (20) of a similar shape, 2,1 × 1,8 m in size and 0,8 m deep, was situated to the north-west from the previous one. It had on-the-surface cob part which was recorded as a concentration of burnt clay plastering with traces of wooden structures. Tableware and kitchenware fragments, flint and bone tools were found in the plastering concentration and also in the pit-house filling.

On the whole, this site is assessed as a flint-knapping settlement which was based on high quality Volyn raw materials and supplied the neighbouring cultures population with flint products.